

AFYONKARAHİSAR ERMENİLERİNDE KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT

(The Cultural and Religious Life at the Armenians of Afyonkarahisar)

Uzm. Yusuf İLGAR*

ÖZET

Afyonkarahisar Ermenileri hakkında XVI. yüz yıldan itibaren bilgilere sahip bulunmaktayız. Şehirde Türklerle birlikte genelde aynı mahallelerde oturan Ermenilere ait olarak İbtidâi ve Rüştîye mektepleri ile üç kilise bulunmaktadır. Afyonkarahisar Ermenileri Osmanlı Dönemi'nde okuma ve ibadet etme hakkına her zaman sahip olmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Ermeniler, Afyonkarahisar, eğitim, kilise.

ABSTRACT

We have some information on the Armenians of Afyonkarahisar from the sixteenth century onwards. Armenians, who usually shared the same quarters with Turks, had three churches, primary school (İbtidâi), and a Secondary school (Rüştîye) in the city. In the Ottoman period, the Armenians of Afyonkarahisar always had the right to get education and worship.

Key-words: Armenians, Afyonkarahisar, education, churches.

GİRİŞ

Türklerle Gayr-i Müslimler yüz yıllar boyunca Afyonkarahisar'da birlikte, içice yaşamış, kültür alışverişinde de bulunmuşlardır¹. Acıları ve neşeyi birlikte paylaşmışlardır. Buraya Ermenilerin ilk olarak nereden ve ne zaman geldiği hususunda kaynaklara dayalı olarak bir bilgi tespit

* Türk Edebiyatı Uzmanı, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Rektörlük Afyonkarahisar. yilgar@aku.edu.tr

¹ XIX. Yüzyıl son çeyreğinde Afyonkarahisar'da yaşayan Gayr-i Müslimler hakkında bkz.: Zekif Polat, "XIX. Yüzyıl Son Çeyreğinde Afyonkarahisar'daki Gayri Müslimler" Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2005.

edilememiştir. Ancak bu hususla ilgili olarak Afyonkarahisar'da Cumhuriyeti ilk yılından itibaren gazetecilik yapan Abdullah Mahir Erkmen (öl.1978), 14?Teşrin-i sani 1928 tarihli bir yazısında Ermenilerin sanatlarından istifade edilmek üzere İran seferinden sonra Sultan Dîvânî'nin delaletiyle Afyonkarahisar'a geldiklerini rivayet olarak nakleder². Çocukluk ve gençlik yıllarında Ermenileri gözlemediği anlaşılan Ömer Fevzi Atabek (öl.1971) de, Ermenilerin rivayete göre, Sultan Dîvânî döneminde yedi hâne olarak Afyonkarahisar'a gelip yerleştiklerini ve zamanla çoğaldıklarını, İslâm âdetlerine yakın âdetlerinin olduğunu, Müslümanlara da çok hürmetkâr, sanatkâr ve çalışkan olduklarını belirttikten sonra şehrin Yunan işgali sırasında Yunanlılara her türlü hizmeti verdiklerini, ancak Yunanın hezimete uğramasıyla onlarla birlikte Afyonkarahisar'dan ayrıldıklarını belirtir³.

Afyonkarahisar Mutasarrıfı raporuna göre, şehirde Yunan işgalinin son bulduğu 26 Ağustos 1922 tarihinde Yunanlılar Afyonkarahisar'dan kaçarken Ermenilere, “*şehri terkediniz, Balmahmud'a kadar gidiniz*” diyerek Ermeni halkından bir kişi bile bırakmadan beraberlerinde alıp götürmüşlerdir⁴.

Osman Çizmeciler, 1924 yılına ait anılarını anlatırken Ermenilerin Afyonkarahisar'dan kaçışları hakkında şöyle demektedir: “*Kurtuluş Savaşı'nın sonlarına doğru zaferin Türklere ait olacağına akılları yatan Afyon'un yerli Ermenileri, müstakbel bir felaketten kurtulmak ve işgal yıllarında Yunanlılarla işbirliği yapmanın cezasından kaçmak için kiliselerde acı acı alarm zilleri çaldırarak bir ikindi üzeri al el acele şehri terk ederek kaçmışlar, hatta ocakta kaynayan aşlarını bile bırakarak gitmişler...*”⁵

Ermenilerin kültürel ve dinî hayatı hususuna geçmeden önce şehirde oturdukları mahaller ile nüfusu hakkında kısaca şu bilgileri vermeyi konuya açıklık getirmesi hususunda faydalı buluyoruz.

Afyonkarahisar mahkemesine intikal eden dava konularından tespit edebildiğimiz kadarıyla, 1635-1870 yıllarında Ermenilerin şehirde Müslümanlarla birlikte oturmakta oldukları mahalleler olarak; Zâviye

² A. M.[Abdullah Mahir Erkmen], “266 Sene Evvel Karahisar”, *Son Haber*[Afyonkarahisar], nr. 239-519, 14?Teşrin-i sani 928.

³ Ömer Fevzi Atabek, *Afyon (Vilâyeti) Tarihçesi*, 2. Fasikül, (Yay. Haz. Turan Akkoyun), Afyon 1997, s. 119.

⁴ *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, Matbuat Umum Müdürlüğü, 2. kısım, Ankara 1338, s. 132.

⁵ Osman Çizmeciler, “Küçüklük Yıllarım ve Afyonkarahisar-1924, *Türkelî* [Afyonkarahisar], 10.06.1977.

Mahallesi ile sınır olan Nasârâ⁶ (Hıristiyan, Ermeni, Zımmî) Mahallesi⁷, Ardıç, Doğancı, Kara Katip, Yukarı Pazar mahalleri bulunmaktadır. Ancak mahkeme kayıtlarında bu mahallelerin isimleri 1870'ten sonraki dönemlerde anılmamaktadır. 1650-1918 yıllarında Zâviye, Tâc-Ahmed, Bedrik, Câmî-i Kebîr, Molla Bahşi, Hisar Önü, Heci Dâvid, Gül, Sorop-toros, Kırklar Makamı, Hacı Arap, Hacı Nureddin, Mecidiye, Hacı Murat, Kadınana, Günbatı, Canbaba, İğneci, Deve Dede, Kubbeli, tahtalı ve Küp adlı mahallelerde Müslümanlarla komşu olarak yaşadıkları anlaşılmaktadır⁸.

Ermenilerin oturduğu bu mahalleler aynı zamanda İslam mahalleleridir. Bu yerlerde Türklerin de oturduğu mahallerden Nasârâ⁹ Kadınana¹⁰, Karakatip¹¹ Hisarönü¹², Bedrik¹³, Doğancı¹⁴, Molla Bahşi¹⁵, Tac Ahmet¹⁶, Ardıç¹⁷, Yukarıpazar¹⁸, Zaviye¹⁹; Mecidiye²⁰, İğneci²¹ gibi mahalleleri örnek olarak verilebilir. Diğer taraftan Nasârâ (Hıristiyan), Kadınana, Zaviye mahalleleri yakınında câmîye dönüşen Mevlevîhanenin; Ardıç ve Hıristiyan Mahallesi'nde Kuyulu Mescidinin²², Karakatip Mahallesi'nde aynı adla anılan mescidin, Doğancı Mahallesi'nde Kırklar Makamı Mescidinin, Bedrik Mahallesi'nde Akosmanoğlu Mescidinin, Molla Bahşi Mahallesi'nde Adeyze Mescidinin, Yukarıpazar Mahallesi'nde aynı adla anılan mescidinin olmaları Ermenilerle Türklerin birlikte yaşadıkları mahalleleri teyit etmektedir. Bununla birlikte Ermenilerin çoğunlukta olduğu mahalleler de bulunmaktadır. Bu hususu mahalle muhtarlarının Ermeni olmalarından anlamaktayız. Örneğin XVII. yüzyılda Nasârâ(Hıristiyan)

⁶ Cumhuriyet İlköğretim Okulunun doğusunda önceden var olan İki Lüleli Çeşme, 13 Temmuz 1790 tarihli sicil kaydında Nasrani Mahallesi'nde olduğu belirtilmektedir (AŞS, nr. 556, s. 260/200).

⁷ AŞS, nr. 538, vr. 54b/204.

⁸ AŞS, nr.497-652.

⁹ AŞS, nr. 529, vr. 30b/150; nr. 530, vr. 43a/198; nr. 538, vr. 45a/163.

¹⁰ AŞS, nr. 636, s. 21/37; nr. 649, s. 38/525.

¹¹ AŞS, nr. 512, vr. 37a/209; nr. 575, vr. 107a/450.

¹² AŞS, nr. 513, vr. 20b/85.

¹³ AŞS, nr. 575, vr. 102a/422, vr. 115a/483.

¹⁴ AŞS, nr. 586, vr. 4a/208.

¹⁵ AŞS, nr. 587, vr. 5b/37; nr. 652/1049.

¹⁶ AŞS, nr. 538, vr. 76a/296, 297, 78b/307; nr. 573, vr. 58a/251; nr. 575, vr. 110a/463, 465, vr. 116a/490; nr. 576, vr. 14a/81.

¹⁷ AŞS, nr. nr. 575, vr. 9a/35, vr. 9b/38.

¹⁸ AŞS, nr. 575, vr. 78b/338.

¹⁹ AŞS, nr. 497, s. 8/31; nr. 575, vr. 114b/481; nr. 642, s. 262/308.

²⁰ AŞS, nr. 637, s. 121/151, s. 134/167; nr. 642, s. 260/305; nr. 643, s. 142/152; nr. 648/191.

²¹ AŞS, nr. 649, vr. 57b/366.

²² Mahkeme sicil kayıtlarının birisinde Kuyulu Câmîi'nin Hıristiyan Mahallesi'nde (AŞS, nr. 609, s. 48/76); bir başka kayıta da Ardıç Mahallesi'nde (AŞS, nr. 615, s. 15/22; nr. 645, s. 184/294.) olduğu kayıtlıdır. Dolayısıyla belirtilen iki mahal aynı yerdir.

Mahallesi'nde²³, XIX. yüzyıl sonlarında Gül Mahallesi²⁴ ile İğneci Mahallesi'nde²⁵; XX. Yüz başında Hacı Arap Mahallesi'nde²⁶ Ermenilerin çoğunlukla oturdukları söylenebilir. Mahallelerden birer kere adı geçen Mektep, Zindan, Reâya gibi isimlerin Nasârâ Mahallesi kastedilmiş olması muhtemeldir.

Afyonkarahisar'da yaşayan gayr-i Müslimler içerisinde Ermenilere ait hane, nüfus ve vergi ile alakalı ulaşılabilen en eski kayıtlar XVI. yüzyıla aittir. 1528-29 yılında Şehirde otuz dört mahalle bulunmakta idi. Belirtilen tarihte Ermenilerin oturduğu bir mahalle mevcuttu²⁷. 8500 kadar olan nüfusun yaklaşık 300'ü Hıristiyan (Ermeni), 72'si Yahudi idi²⁸.

1671 yılında Afyonkarahisar'a gelen Evliyâ Çelebi'ye göre, şehirde 4.600 Müslüman, 1.000 kadar Hıristiyan evi bulunmaktadır²⁹. Bu bilgiye göre şehirde yaklaşık olarak 23.000 Müslüman, 5.000 Hıristiyan nüfus vardır.

1766 yılı sonunda şehirden geçen Niebuhr, burada tahmini olarak 10.000 kadar olan evden 400 kadarının Ermenilere ait olduğunu belirtmiştir³⁰.

1831 yılı sayımına göre, Karahisâr-ı Sâhip Kazası'nın Müslüman erkek nüfusu 13.346, Gayri Müslim nüfusu 1080'dir³¹. Bu rakamlara kadın ve çocuklar dahil değildir.

²³ 1686-87/H.1098 yılında muhtarı "...Zimmî Şatıroğlu..." adlı kişidir. (AŞS, nr. 520, vr. 30b/89). 1710, 1732 tarihli kayıtlarda aynı mahallede Müslüman ailelerinin de yaşadığı anlaşılmaktadır(AŞS, nr. 529/31a/150; nr. 538, vr. 90a/355).

²⁴ Mahallenin Muhtarı 4 Haziran 1896 tarihinde Vartabyan Heci Ohannes veledi Estaban (AŞS, nr. 625, vr. 74a/234), 24 Haziran 1897 tarihinde de Varbet oğlu Hacak veledi Serkiz adlı kişilerdir (AŞS, nr. 627, s. 60/93).

²⁵ 4 Haziran 1896/22 Zilhicce 1313 tarihinde mahallenin muhtarı Abraham veledi Kırkor'dur(AŞS, nr. 625, vr. 74a/234).

²⁶ 9 Ekim 1902 tarihinde muhtarı, Hacatur oğlu Malkon veledi Hacatur 'dur(AŞS, nr. 633, s. 81/113).

²⁷ Bu mahallelerden birisinde Ermeniler, diğerinde Yahudiler oturmakta idiler(Üçler Bulduk, XVI. Asırda Karahisâr-ı Sâhip Sancağı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 102).

²⁸ Feridun Emecen, "Afyonkarahisar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1988, s. 444.

²⁹ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1762), C. 9, İstanbul 1935, s. 32; [Abdullah Mahir Erkmen], "Evliya Çelebi Afyon'u Nasıl Gördü", tefrika no: 6, *Haber [Afyonkarahisar]*, nr. 1340, 19-İkinci kânun-933, Perşembe. Seyahatnamesinin günümüz harflerine aktarılmış bazı çevirilerinde ve bunlara atfen yapılan çalışmalarda yanlış olarak, şehrin 4.000 hâne, yaklaşık olarak (20.000 kişi)den ibaret olduğu belirtilmiştir. (Bkz. Mehmed Zillioğlu Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 9-10, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, s. 18).

³⁰ Besim Darkot, "Karahisar", *İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1955, s. 279.

1906 Hüdâvendigâr Salnamesi'ne göre, Karahisar Sancağı'ndaki 89.128 İslam, 6.271 Ermeni; 7 Yahudi, 70 Rum vd. toplam 95.476 nüfus bulunmaktadır. Sancak olarak ele alındığında 258.381 İslam, 6.502 Ermeni, 587 Rum vd. toplam 265.469 kişi nüfus bulunmaktadır³². 1914 yılı istatistiğine göre, Afyonkarahisar'da 632 Rum, 7.439 Ermeni, 227.659 Türk bulunmaktadır³³. 9 Haziran 1915'ten 8 Şubat 1916 tarihleri arasında Karahisar-ı Sahib'de 7.991 Ermeni'den “*Protestan ve Katolik Ermenilerle, hasta, öğretmen, yetim çocuklar ile kimsesi olmayan kadınlar hariç olmak üzere*” 5.769 kişi göç ettirilmiştir; 2.222 kişi şehirde kalmıştır³⁴.

I) AFYONKARAHİSAR'DAKİ ERMENİLERİN KÜLTÜR HAYATI

A) Ermeni Okulları

Osmanlı tebaasında bulunan azınlıklar, 1856 tarihli Islahat Fermanının getirdiği hükme göre, cemaat olarak okullar açma ve geliştirme izni almışlardır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde ise, Türk olsun olmasın Osmanlı tebaasının ve yabancıların özel okul açmaları konusunda düzenlemeler yapılmıştır³⁵.

1) Ermeni İbtidâî mektepleri

Şehirde Türklere ve Gayr-i Müslimlere ait olarak ayrı ayrı ibtidâî mektepler bulunmakta idi. 1891 yılı *Hüdâvendigar Vilâyeti Salnamesi*'ne göre, şehirde Gayr-ı Müslimlere ait beş erkek, üç kız; Müslümanlara ait de on sekiz ibtidâî mektep vardı. Bu okullarda Gayr-ı Müslimlerden 227 erkek, 97 kız; Müslümanlardan 1186 erkek, 22 kız olmak üzere toplam 1932 kişi okumaktadır. Şehirde bu tarihte Müslümanlara ve Gayr-ı Müslimlere ait olarak birer tane rüştiye bulunmaktadır. Erkek öğrenci olarak 107 Müslüman, 250 Gayr-ı Müslim kişi bu okullarda okumaktadır. Her iki milletin kız çocuklarının rüştiyede okumadıkları görülmektedir. Kazalardan ise sadece Emirdağı'nda Gayr-ı Müslimlere ait bir ibtidâî mektepte 10 Gayr-ı Müslim erkek öğrenci okumaktadır³⁶.

XX. yüz yıl başında şehre ziyarete gelen Mevlevî Mehmet Ziya, Türklere ait olarak iki iptidâî, on üç sıbyan; Gayr-ı Müslimlere ait dört mektepte; Türklerden ve Ermenilerden olarak 1122'si erkek, 470'i kız olmak

³¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 203.

³² *Hüdâvendigar Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi*, 1324 senesi, defa 33, s. 606-607.

³³ *Türk istiklal Harbi*, İnci Cilt Batı Cephesi 5nci Kısım İnci Kitap, Ankara 1972, s. 32.

³⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekleri (1914-1918)*, T.T.K. yayını, Ankara 2001, s. 73-75.

³⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, İstanbul 1999, s. 151.

³⁶ *Hüdâvendigar Vilâyeti Salnamesi (HVS)*, R.1307 senesi, def'a 18, s. 242.

üzere toplam 1592 öğrenci okuduğundan bahsetmesine karşılık³⁷, bu okulların isimleri ve muhtevaları hakkında bilgi vermemiştir.

1913-1914 öğretim yılında Karahisar-ı Sâhib Sancağı'nda altı azınlık ibtidâî okulu bulunmaktadır. Bu okullardan bir tanesi Erkek Ermeni, iki tanesi Kız-erkek Ermeni, bir tanesi de Protestan mektebi diye anılmaktadır³⁸. Protestan mektebi de Ermenilere ait bir mekteptir. İki Rum mektebinin Sandıklı ve Aziziye oldukları muhtemeldir³⁹.

İkinci Meşrûtiyetin son yıllarında (1912-1914), genel ve özel Mekâtib-i İbtidâilerin Karahisar-ı Sahib'deki dağılımı şöyledir:⁴⁰

Yerel İdare	Öğretim yılı	Türk-Genel okullar			Türk-Özel okullar			Gayr-i Müslim okulları	Genel toplam
		erkek	kız	toplam	erkek	kız	toplam		
Karahisar-ı Sahib livası	19121913 öğretim yılı			57			28	6	91
Karahisar-ı Sahib livası	19131914 öğretim yılı	38	5	43	5	1	6	?	49

1913-1914 öğretim yılında Gayr-ı Müslim okullarında toplam 590 öğrenci okumaktadır. Öğrencilerin Rum, Ermeni cemaatine ve Protestan olmasına göre, dağılımı şöyledir:⁴¹

Ermeni öğrenci sayısı			Rum öğrenci sayısı			Protestan öğr. sayısı			Toplam
Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	
329	109	438	49	26	75	51	26	77	590

³⁷ Mehmet Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul 1328, s. 282.

³⁸ *Maarif-i Umûmiye Nezâreti (MUN.), 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası*, İstanbul 1334, s. 8.

³⁹ Dinar'da da Rum Kilisesi avlusunda mekteple birlikte papaz evi yapılmasına 1914 yılında izin verilmiştir(BA., *İrâde Maarif*, nr. 3 (1332.S.6). Bu döneme ait olarak en yakın nüfus bilgileri 1906 yılına ait olup, belirtilen tarihte şehirde 59, Sandıklı'da 392, Aziziye'de 114 Rum bulunmaktadır(HVS, H. 1324, s. 606-607).

⁴⁰ *MUN., 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası*, s. 9; *MUN., 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası*, s. 1, 5, 7.

⁴¹ *MUN., 1328-1329 Senesine Mahsûs İhsaiyat Mecmuası*, s. 8.

Ermeni öğrt. sayısı			Rum öğrt. sayısı			Protestan öğrt. sayısı			Toplam
Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	
8	3	11	1	2	3	3	1	4	18

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden Gayr-i Müslim çocuklarına eğitim hususunda hiçbir engelleme yapılmadığı, bilakis okumalarına teşvik edildiği, bunun için bir takım yeni okulların açıldığı anlaşılmaktadır.

İkinci Meşrûtiyet'in son yıllarında, Karahisar-ı Sahib'deki genel, özel ve Gayr-i Müslim "Mekâtib-i İbtidâiye"lerdeki öğretmenlerin dağılımı şöyledir:⁴²

Yerel İdare	Öğretim yılı	Genel		Özel		Gayr-i Müslim		toplam	
		erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın
Karahisar-ı Sahib livası	1912-1913 öğretim yılı	84	8	40	4	12	6	136	18
Karahisar-ı Sahib livası	1913-1914 öğretim yılı	74	10	13	1			87	11

İkinci Meşrûtiyet'in son yıllarında, Karahisar-ı Sahib okullarındaki öğrenci genel dağılımı şöyledir:⁴³

Yerel İdare	Öğretim yılı	Mekâtib-i ibtidâiye-i genel	Mekâtib-i ibtidâiye-i özel	toplam	Mekâtib-i tâliye (İdadi)	Mekâtib-i Gayr-i Müslim	toplam
Karahisar-ı Sahib livası	1912-1913 öğretim yılı	3831	1473	5304	172	590	6066
Karahisar-ı Sahib livası	1913-1914 öğretim yılı	4.390	473	4863	146	?	5009

⁴² *MUN., 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası*, İstanbul 1334, s. 9; *MUN., 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası*, İstanbul 1337, s. 7; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, Ankara 1996, s. s. 211.

⁴³ *MUN., 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası*, s. 9; *MUN., 1329-1330 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası*, s. 7; Ergün, *age*, s. 212.

Tespit edebiliğimiz kadarıyla Ermeni mektepleri şunlardır:

a) Kilise Mektebi

Bu mektebin Deve Dede Mahallesi'ndeki kilise içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. 31 Aralık 1904 tarihli bir mahkeme kaydında belirtildiğine göre, Mektebin birinci muallimi Ermeni Vahan Efendi veledi Derderban ile bayan muallimi Orniye bint-i Nazret Hanımdır⁴⁴.

b) Kız ve Erkek İbtidâi (Protestan) Mektebi

XX. yüz yıl başlarında açılan okullardan birisi, İngiliz Misyoner Jeymis Mac Not tarafından, 1909 yılında açılan ibtidâi mektebidir. İzmir'de oturan Misyoner İngiliz Jeymis Mac Not⁴⁵, Karahisar-ı Sâhib'de sahibi olduğu arsalar üzerine Kız ve Erkek İbtidâi Mektep ile yanına mabet (kilise) ve papaz ikameti yapılması için 1908 yılında müracaatta bulunmuştur. Yapılan müracaat Maarif Nezareti'nin 7 Ekim 1908 tarihli yazısı Şu'râ-yı Devlet'e havale edilmiştir. İnşasına başlanılan okulun İslam olan mahallere bakacağı sebeple, yapının durdurulması için mahalle ve çevredeki İslam halkından bazıları tarafından şikayet edilmiştir. Adı geçen yer, Müslüman evlerine pek de uzak bulunmamakla birlikte doğu ve batısı Hıristiyan, kuzeyi İslâm ve bazı Hıristiyan evleriyle çevrili olmasıyla orası sırf İslâm mahallesi denmeyeceği belirtilir. Adı geçen yerde bazı Hıristiyanların yüksek hâneleri mevcut olduğu ve bunların da yüksekliği ve bakış açısının mektebine eşit olduğu, mektebin ibtidâi derecesinde olacağı anlaşılır. Mac Not'un, mektebin gerekli pencerelerinin dışarıyı görmeye müsait olmayan renkli camlardan yapmayı taahhüt etmesi üzerine, mektebin yapılması; mektep ve mabet dışında kalan evden vergi alınması, 21 Nisan 1909 tarihli Nâfia ve Maarif Dairesi komisyonu kararından anlaşılmaktadır. Bu karar sadrazam tarafından, 2 Haziran 1909 tarihinde padişah iradesine arz edilmiş, aynı gün izin oluru çıkmıştır. Aynı belgede, yapılacak olan evde mektep müdürlerinin ve misyonerlerinin kalacağı belirtilmektedir⁴⁶.

İngiliz Misyoner Jeymis Mac Not'un şehirde alt katında kız ve erkeklere mahsus Ermeni Protestan Mektebi ile üst katında vâiz eviyle bir mabedin varlığı⁴⁷, bu yerin Kubbeli Mahallesi doğusunda yer alan günümüz Namık Kemal İlköğretim Okulu alt bahçesinde önceden bulunan Protestan Kilisesini akla getirmektedir. Mektebin açılmasından birkaç yıl sonraki (1914-15) yıl kayıtlarda mabedin vaizi tarafından burasının bir Amerikan Mektebi olduğu beyan edilmişse de okulun İngiliz Misyoner Jeymis Mac

⁴⁴ AŞS, nr. 636, s. 5/6.

⁴⁵ Daha önceki çalışmalarımızda isim "Jim Mac Newton" şeklinde hatalı okunmuş idi.

⁴⁶ BOA., *İrâde* Maarif, nr. 4 (1327.Ca.12).

⁴⁷ BOA, DH-EUM 5. Şb dosya no: 37/47, lef: 28.

Not tarafından açıldığı dikkat çekilmiştir⁴⁸. Mektep müdürü Bâdili Efendi okulun İngiliz müessesesinden başka bir şey olmadığını belirtmiştir⁴⁹. Ancak, Karahisar-ı sahib Mutasarrıfı Celaleddin'in Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 5 Şubat 1915 tarihli yazısında belirtildiğine göre, okulda misyoner olarak, yabancı olarak hiçbir muallim ve sair olmadığı gibi Karahisar'da bir tane bile ecnebi tebaası yoktur⁵⁰.

Ermeni mekteplerinde de maddi sıkıntılarının yaşandığı, okul bütçelerinin eğitim giderlerini karşılayamadığı anlaşılmaktadır. Bu hususla ilgili olarak, 7 Ekim 1895 tarihi itibarıyla, 543 talebesi bulunan kız ve erkek sınıfına ait iki Ermeni mektebin yıllık giderin, gelirinden fazla olması sebebiyle, Ermeni ve kilise cemaatinden yardımlaşma yolu ile destek sağlanması izni verilmiştir⁵¹. Ermeni mekteplerinde Türklerin de öğretmenlik yaptıkları anlaşılmaktadır. Süleyman Gönçer'in belirttiğine göre, Ermeni İbtidâi mektebinde 1895 yılında Recep Efendi'nin muallim olarak çalışmıştır⁵².

2) Ermeni Rüştüleri

Şehirde bir kız, ikisi erkek okulu olarak üç Ermeni rüştüyesi açılmıştır. Salmelerde yer alan “*Karahisar-ı sahib kasabasında olup henüz ruhsatname verilmemiştir*”⁵³, “*ruhsatname tarihi ruhsatnameya rabt olunmamıştır*”⁵⁴ ifadesinden okulların açılış izinlerinin henüz alınmadığı, belgesinin yazılmadığı anlaşılmaktadır. 1899/R.1307 tarihli salnamede bir Ermeni Rüştüyesi'nin olduğu kayıtlıdır. Diğer okullar bu tarihten sonra açılmışlardır.

a) Erkek Ermeni Mektebi: Rüştüye derecesinde olan okul, Salname-i Maarif-i Ummiyye'de belirtildiğine göre, 1600 yılında açılmıştır. 1898-99 yılında 180, 1900 ve 1901-1904 yıllarında 182 erkek öğrencisi bulunmaktadır⁵⁵.

b) Ermeni Erkek Rüştüye Mektebi: Bu okul da Rüştüye derecesinde olup, 1882 yılında açılmıştır. 1898'de 13, 1899'da 130⁵⁶, 1900'de 135, 1901 ve 1904 yıllarında ise 140 erkek öğrencisi bulunmaktadır⁵⁷.

⁴⁸ BOA, DH-EUM 5. Şb dosya no: 37/47, lef: 33.

⁴⁹ BOA, DH-EUM 5. Şb dosya no: 37/47, lef: 26.

⁵⁰ BOA, DH-EUM 5. Şb dosya no: 37/47, lef: 27.

⁵¹ BOA., Şura-yı Devlet, belge no: 1564/20.

⁵² Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, II, Afyon 1991, s. 82.

⁵³ Salname-i Maarif-i Ummiyye (SNMU.), 1317, s. 1185.

⁵⁴ SNMU., 1318, s. 1323.

⁵⁵ SNMU., 1316, s. 1042-1043; SNMU., 1317, s. 1184-1185; SNMU., 1318, s. 1322-1323;

Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr(SVH), 1317, s. 335; *SVH.*, 1322, def'a 31, s. 336-337; Diğer taraftan *SVH.*, 1318, s. 1332'de okulun açılış yılı 1019 olarak gösterilmektedir.

⁵⁶ *SVH*, 1317, s. 335'de 13 öğrencisi olduğu nakledilmektedir.

c) **Ermeni Kız Rüştüyesi:** Kız rüştüyesi 1892/H.1310 yılında, açılmıştır. 1898-1900'da 63, 1901 ve 1904 yıllarında ise 70 kız öğrencisi bulunmaktadır⁵⁸.

1906-1907 öğretim yılında şehirde üç rüştüye ile birlikte, bir özel rüştüye mektebi bulunmaktadır. Bu okullardan ikisinin Türk, diğer ikisinin de Ermenilere ait olduğunu sanmaktayız⁵⁹.

Şehirde Ermenilere mahsus bir idadi yoktu. Arzu edenler şehirdeki Karahisar-ı Sahib İdadisi'nde okuyorlardı. 1912-1913 öğretim yılında idadide dört Ermeni çocuğu okumaktaydı⁶⁰.

3) Terekelerde bulunan kitaplar

İncelemiş olduğumuz yaklaşık yüz terekeden iki tanesinde kitabı olan iki Ermeni tespit edilmiştir. Kitapların muhteviyatı hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Bunlardan birisi XIX. Yüz yılın ortalarına, diğerinin de XX. Yüzyılın başlarına ait kayıtlardır⁶¹.

Adı	Bulunduğu Mahal	Tereke tarihi	Kitabın muhtevası
Papazoğlu İplikçi Karabet	Doğancı	1846	24 adet kitab-ı kıt'a
AvadikyanTakor Efendi	Sorop-Toros	1913	30 adet Ermenice kitap

B) Ermeni Mektep Vakıfları ve Mekteplere Yapılan Bağışlar

Ermeni mektep vakıflarıyla alakalı olarak Karahisar-ı Sahib Mahkeme kayıtlarında yer alan bilgilere göre, bir adet para vakfi ile iki adet vasiyet yolu ile bağış tespit edilmiştir. Ancak mektep vakıfları da bu kadar değildir. Daha başka gayimenkul ve vakfa ait paraların olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamdan olarak Sorop-Toros Mahallesi'nden vefat eden Hobcakoğlu Heci Artin veledi Heci Asedor veledi Kigork'un 13 Ağustos 1874 tarihli terekesinde Yukarı Aşağı kilise ve mektep vakıflarına mağaza kirasından dolayı borcu olup vakfin mütevellisi Soropoğlu Artin

⁵⁷ SNMU., 1316, s. 1042-1043; SNMU., 1317, s. 1184-1185; SNMU., 1318, s. 1322-1323; SVH., 1322, s. 336-337.

⁵⁸ SNMU., 1316, s. 1042-1043; SNMU., 1317, s. 1184-1185; SNMU., 1318, s. 1322-1323; SVH., 1317, s. 335; SVH., 1322, s. 336-337.

⁵⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, s. 166; Atabek, *age.*, s. 192.

⁶⁰ *Maarif-i Umûmiye Nezâreti 1328-1329 Senesine Mahsûs İhsaiyat Mecmuası*, s. 21.

⁶¹ AŞS, nr. 570, vr. 25a/117; nr. 645, s. 148/244.

veledi Karabet eliyle 13.750 kuruş verildiği belirtilmektedir⁶². Mektep vakıfları ve buralara yapılan bağışlar hakkında tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1) Artin kızı Hâce Derdehi Vakfı

Hristiyan Mahallesi'nden Artin kızı Hâce Derdehi adlı hanım, Şer'i mahkemede, mektep mütevellisi Heci Agop veledi Mertaman huzurunda ve 24 Mayıs 1864 tarihinde 1000 kuruş vakfetmiş, paranın geliri ile mektebin sıbyan muallimlerine verilmesini şart koşmuştur⁶³.

2)Hobcakoğlu Heci Artin Bağışı

Sorop-Toros Mahallesi'nden vefat eden Hobcakoğlu Heci Artin veledi Heci Asedor veledi Kigork'un 13 Ağustos 1874 tarihli terekesinde belirtildiğine göre, Yukarı Aşağı kilise ve mektep vakıflarına 1.000 kuruş verilmesini vasiyet etmiştir⁶⁴.

3) Mertan oğlu Heci Agop Bağışı

Hacı Murat Mahallesi'nden 8 Ocak 1874 yılında vefat eden Ermeni Mertan oğlu Heci Agop vasiyetinde Yukarı ve Aşağı Kilise ve Mektep vakıflarına 12.000 kuruş verilmesi gerektiğini, vakıf mütevellisi Menoş oğlu Heci Ohannesi veled-i Toros iddiasıyla sabit olmuş, bu husus 7 Eylül 1874 tarihli mahkeme sicili ile kayıt altına alınmıştır⁶⁵.

II) DİNÎ HAYAT

Afyonkarahisar Ermenilerinin Katolik, Protestan ve Gregoryen mezhebine bağlı olduklarını düşünmekteyiz. Tehcir sırasında Katolik ve Protestan olan Ermeniler tehcire tabi tutulmadıklarına göre, tehcire tabi olanların Gregoryen mezhebine bağlı olan Ermenilerin olduğu akla gelmektedir.

“Ermenilerin büyük kısmının mensup olduğu mezhebe, Ermeni kilisesinin esaslarını kuran Gregor'un adına izafeten Gregoryen denilmiştir. Hristiyan dünyasında Ermeniler'in millî kiliselerine, Ermeni Apostolik (Gregoryen) Kilisesi denilmektedir.

⁶² AŞS, nr. 603, s. 98/167.

⁶³ AŞS, nr. 591, vr. 6a/19.

⁶⁴ AŞS, nr. 603, s. 98/167.

⁶⁵ AŞS., nr. 603, s. 101/170.

Gregoryenler, Ortodoks mezhebi akidelerinden genelde ayrıldıkları için Ermeniler, Gregoryen Kilisesi'nin bulunmadığı yerlerde dinî vecibelerini, Ortodoks Kilisesi'ne giderek yerine getirmektedirler. Bu sebeple, birçok eserde, Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin adı Ermeni, Ortodoks Kilisesi adı ile de anılmaktadır. Ermeni Ortodoks tabirinden, Ermeni Gregoryen anlaşılmalıdır.

Katolik ve Protestan Ermenilere de cephe almış olan Gregoryen Kilisesi ruhanîleri, kendi ırkdaşlarına karşı da zaman zaman acımasızca davranmışlar, kendi toplumlarını sömürmekten de geri kalmayarak kiliseye ve cemaatlarına yardım için toplanan paraları zimmetlerine geçirebilmişlerdir⁶⁶.

A) Ermeni Kiliseleri

Hıristiyan dini inanca sahip olan Ermenilerin, Katolik, Protestan ve Gregoryen mezheplerine bağlı olarak Afyonkarahisar'da üç kilisenin olduğu anlaşılmaktadır. 1888-1889 yılı salnamelerinde şehirde iki kilise olduğu kayıtlıdır⁶⁷. Surname dışında başka incelemelerde de üçüncü kiliseden bahis edilmemektedir. Mesela Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsü'l-Âlâm* adlı eserinde bu kilise hakkında bir bilgi yoktur⁶⁸. Yaptığımız incelemede bu kilisenin, Cumhuriyet İlköğretim Okulu bahçesinde olduğunu öğrendik⁶⁹. Şehirde olan diğer kiliseler Meryem Ana ile Protestan Kiliseleridir. 1914 yılına ait Afyonkarahisar şehir imar haritasında Meryem Ana ile Protestan Kiliseleri yerleri gösterilmesine karşı, Cumhuriyet İlköğretim Okulu bahçesindeki kilise görülmemektedir. Bu husus bu kilisenin belirtilen tarihten önceki bir tarihte yıkıldığı fikrini getirmektedir.

Kiliselerde yapılan dini âyinlerden başka XX. Yüzyıl başında kiralanan bir evde de âyin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu hususla ilgili olarak Agob Branaryan Efendi'nin kiraladığı evin kilise haline getirilmemesi şartıyla Protestan mezhebine bağlı olanların âyinlerini icrâ etmeleri için 9 Haziran 1901 tarihinde izin verilmiştir⁷⁰.

⁶⁶ Erdal İlter, Ermeni Kilisesi ve Terör, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>.

⁶⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr*, 1301 yılı, def'a 12, s. 355, 1306 yılı, def'a 16, 92-93; R.1307 senesi, def'a 18, s. 220.

⁶⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-Âlâm*, V, İstanbul 1314, s. 3626.

⁶⁹ Osman Çizmeciler, "Küçüklük Yıllarım ve Afyonkarahisar-1924, *Türkeli [Afyonkarahisar]*, 5.5.1977.

⁷⁰ BOA, İrade AZN, dosya no: 42, gömlek no: 1319/S-21. Arşiv çalışmamızda çürük olmasından dolayı aslına bakamadığımız "Şûrâ-yı Devlet 1578/18" envanter kayıtlı belgenin özetinde "Karahisar-ı Sahib Protestan Cemaati Resi-i Rûhanîsi Agop Branaryan? (Reyba?) Efendinin müctemian icrâ-yı âyîn eylediğini hâvî bir hâne hakkında muamelâtın istizânına dair" olduğu belirtmektedir.

Afyonkarahisar'daki kiliselerin Ankara'daki Kehremir Manastırı, onun da İstanbul patrikhanesine bağlı olduğu görülmektedir. XVII yüzyıl son çeyreğinde Ankara'daki Kehremir Manastırı ve ona bağlı olan Konya, Karahisar-ı Sahib, Akşehir ve Seferihisar kazalarındaki Ermeni kiliselerinde Mardiros veledi Serkiz adlı rahip, beratla Piskoposluk yapmaktadır. Rahip Mardiros veledi Serkiz, aynı zamanda Kudüs Patriğidir. Bu sebeple Konya, Karahisar-ı Sahib, Akşehir ve Seferihisar kazalarındaki Piskoposluk görevine, Ankara'da papazlar arasından seçilen İstefanos adlı rahibe kendi rızasıyla hakkını vermiş; bu sebeple beratın ona verilmesini arz etmiştir. Bunun üzerine İstefanos adlı rahip; Ankara, Konya, Karahisar-ı Sahib, Akşehir ve Seferihisar ve bunlara bağlı olan yerlerde oturmakta olan Ermenilerin piskoposu olmuş, bu husus 5 Nisan 1678 tarihli mahkeme sicil kaydına işlenmiştir⁷¹.

Kiliselere Piskopos olanlara beratları gönderilirken bir takım tavsiyeler ile yapacağı işler hatırlatılmıştır. Bu bağlamdan olarak öncelikle adil olmaları, ölen Ermeni papazları ve diğer Ermenilerin kendi âyinleri gereğince kiliseleri fukarasına ve patriğe her ne vasiyet ederse Ermeni şahitlerle uygulanması istenilmiştir. Ayrıca rahibin bilgisi ve izni yok iken âyinlerine muhalif olarak, köy papazlarının nikâhı uygun olmayan Ermenilerin nikahını kıymamaları, nikahlanacak hanımın âyinden kaçması, yahut boşanması-evlenmesi hususunda aralarına rahiplerden başka kimsenin girmemesi, dolayısıyla bu hukuki işlerine karışmaması, önceden yapıla gelen âyinler gibi kiliselere vakf olan bağ, bahçe, değirmen, çayır, çiftlik, manastır, tarla ve ayazmaları ile ve sair kiliseye vakf olan eşyalarında bundan önceki piskoposların tasarruf ettikleri gibi göreve yeni tayin olan papazlar da aynı şekilde tasarruf edeceklerdir. Yapılan uygulamalarda kimse incitilmeyecektir⁷².

1) Meryem Ana Kilisesi

Şehirde kalenin güney kısmı eteklerinde Nasârâ Mahallesi'ndeki "Hisarönü" diye anılan mahalde bulunan ve İstanbul Patrikhanesine bağlı olan Meryem Ana Kilisesi'nin⁷³, ilk olarak ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tespit edilememiştir. Haziran 1674 tarihli bir mahkeme kaydında belirtildiğine göre, "Kilise Mahallesi" adıyla anılan bir mahalle bulunmaktadır⁷⁴. Kilisenin bulunduğu mahal, 31 Aralık 1904 tarihli bir mahkeme kaydında belirtildiğine göre, Deve Dede Mahallesi'dir. Kilise içerisinde ayrıca bir mektep bulunmaktadır⁷⁵.

⁷¹ AŞS, nr. 515, vr. 23b/102.

⁷² AŞS, nr. 515, vr. 23b/102; nr. 523, vr. 70a/227; nr. 551, vr. 99b/288.

⁷³ AŞS, nr. 511, vr. 56a/343, vr. 61a/370; nr. 551, vr. 99a/288.

⁷⁴ AŞS, nr. 514, vr. 1a/5.

⁷⁵ AŞS, nr. 636, s. 5/6.

XVII yüz yıl ortalarına ait muhtelif mahkeme kaydında “*Ermeni Mahallesi’ndeki Kilise*”⁷⁶, 1696 ve 1716 yılına ait mahkeme kayıtlarında kale eteğindeki “*Meryem Ana Kilisesi*”⁷⁷, yine 1716 yılına ait diğer bir kayıta da “*Karahisar-ı Sahib’deki Meryem Ana Manastırları*”⁷⁸ diye anılmaktadır. Behçetoğlu Muzaffer Görktan burasının Katolik Kilisesi olduğunu, aynı zamanda “*Kalz*” Kilisesi de dendiğini belirtmektedir⁷⁹. Ancak bu isme bir başka yerde rast gelmedik.

Afyonkarahisar Kalesi

Şehrin gelişiminde gözlediğimiz bir husus, pek çok câmi, mescit ve çeşme bulunduğu yere mahalle adı olarak verilmiştir. Câmi ve mescitlerin mahallelere ad olarak verildiği gibi kilise adı bulunduğu yere ad olmuştur. 1575 yılı arşiv vakıf kaydından anlaşıldığına göre, kilise adı, “*Mahalle-i*

⁷⁶ AŞS, nr. 503, vr. 74b/483; nr. 510, vr. 26b/169

⁷⁷ AŞS, nr. 524, vr. 22a/15; nr. 551, vr. 91b/263.

⁷⁸ AŞS, nr. 551, vr. 99a/288.

⁷⁹ Behçetoğlu, “Eski Afyonkarahisar Ramazanları”, *Türkeli [Afyonkarahisar]*, 08.09.1977; Muzaffer Görktan, “Afyon Ermenileri”, *Özden* (Haftalık müstakil siyasi gazete), nr. 695, 5-11 Haziran 1984.

*Kilisa-yı Ermeniyan*⁸⁰ (Ermeni Kilisesi Mahallesi) şeklinde bulunduğu yere mahalle adı olarak verilmiştir.

Belirtilen tarihte, Meryem Ana Kilisesi Mahallesi'nde yaşayan Ermenilerin cizyesinden yıllık 3800 akçe Hacı İsmâil Medresesi'ne verilmektedir⁸¹.

Meryem Ana Kilisesi kalıntısı

İki katlı olan Meryem Ana Kilisesi'nde erkeklerin yanı sıra hanımların da toplandığı bir mekan ile, dış kapısının sağında bir misafirhanesi, kilisenin Gündoğusu tarafında küçük sofanın alt kısmının kiler olduğu, ayrıca alt katta ahırın olduğu anlaşılmaktadır. Kilisesi'nin zamanla yıpranarak duvarlarının rutubetten köhnediği ve bakımdan geçmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Kilisenin rahibi Taşcıoğlu Abraham ve Tordoğlu Ovabey ve Şavtaroğlu Gürmanayos? Veledi Serkiz ve Sanan veledi Avdik adlı kişiler tarafından kilisenin tamir ihtiyacı İstanbul'a bildirilmiş, gelen cevap üzerine Mütesellim Mustafa Ağa, Kadı Murat Efendi-zâde Mehmet

⁸⁰ Üçler Bulduk, XVI. Asırda Karahisâr-ı Sâhip Sancağı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 102

⁸¹ Mustafa Karazeybek, Zekif Polat, Yusuf İlgar, "Afyonkarahisar Vakıf Eserleri I Cilt Merkez", Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyonkarahisar 2005, s. 282.

Efendi, Gedik Ahmet Paşa Câmii'nde şeyh olan Mehmet Efendi, Otpazarı Câmii'nde şeyh olan Recep Efendi gibi kişiler bilirkişi olarak, kilisenin tamire ihtiyacı olup olmayacağı hususu incelenmiştir. Yapılan gözleme göre, binanın pek çok mahalli yıkılmış, duvarları içeriden ve dışarıdan su toplamıştır. Şehirde imar işine vakıf olan Mimar Hacı Hasanzâde Mehmet Çelebi kilisenin tamiratıyla görevlenmiştir. Kilisenin boyu 13,5 zirâ⁸², eni 8 zirâ, duvarının yüksekliği ise 3,5 zira olarak tespit edilmiştir. Mimar Mehmet Çelebiden tamiratın orijinal şekli üzerine yaptırılarak kontrol edilmesi Temmuz 1670 tarihli mahkeme sicil kaydı ile bildirilmiştir⁸³.

Yukarıda belirtilen tarihten sonra kilisenin rahibi ve Ermenilerin ileri gelenlerinden Durmuşoğlu Avdik, Şatroğlu Kirkor, Minas veledi Serkiz, Menan veledi Avdik ve sair zimmîler mahkemeye baş vurarak ellerindeki ferman gereğince kilisenin önceden tamir olduğu, ancak sonradan eksik ve fazla yapılmıştır dedikodusu olmaması için halen Liva Mütesellimi Ali Bey'e vararak haber verildiği, önceden görevlenen Mübaşir Mustafa Ağa'nın gelerek yapılan tamiratın kontrolünün yapılmasını arz etmişlerdir.

Bunun üzerine yukarıda isimleri verilen ulema, şeyh ve âyânlardan ibaret olan heyet, kiliseye giderek inceleme yapmıştır. Mimarbaşı vekilinin ölmesi üzerine yerine Hacı Hasan-zâde Mehmet Çelebi gitmiştir. Sonuç olarak kilise tamirinin bazı bölümlerin eksik, bazılarının da hatalı yapıldığı Ağustos 1671 tarihli mahkeme sicil kaydına yazılmıştır⁸⁴.

Tamiratın hangi ölçüde yapıldığı tespit edilmemekle birlikte, belirtilen tarihten 10 ay sonra Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na gelen Nisan 1671 tarihli bir başka yazıda kilisenin harabe olan avlusu ve duvarının tamir olunacağı bildirilmiştir⁸⁵.

Kilisenin bazı duvar kemerleri hariç olmak üzere büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu kemerler üzerine 1950'den sonra ev yapılmıştır⁸⁶. Ancak bu yapının uzun yıllar kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Zira yapılan ev, günümüzde harabe bir haldedir.

2) Protestan Kilisesi

⁸² Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan ve 75-90 cm. arasında değişik ölçülerde olan bir uzunluk ölçüsü. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve yeni harflerle)*, 14. baskı Ankara 1997.

⁸³ AŞS, nr. 511, vr. 56a/343.

⁸⁴ AŞS, nr. 511, vr. 61a/370.

⁸⁵ AŞS, nr. 511, vr. 65a/395.

⁸⁶ Afyonkarahisar Arkeoloji Müze Müdürlüğü'ndeki 03.00.0/1.0 numaralı ve "Ermeni Kilise Kalıntısı" adlı envanter kaydı.

Ulu Câmii'nin güneyinde, günümüz Namık Kemal İlköğretim Okulu'nun alt bahçesinde önceden kârgir kilise vardı⁸⁷. Kilise hakkında net bir bilgi bulunmamakla birlikte İngiliz Misyoner Jeymis Mac Not'un 1909 yılında yaptığı girişimiyle şehirde yapılan kilise, papaz evi ve Kız ve Erkek Ermeni İbtidâi Mektebi'nin açılması⁸⁸, diğer taraftan binanın dışarısına bir çan takılması⁸⁹ mektep ile kilisenin aynı çatı altında olduğunu göstermektedir. Açılan mektep ile mabedin, Kubbeli Mahallesi doğusunda günümüz Namık Kemal İlköğretim Okulu alt bahçesinde önceden bulunan Protestan Kilisesi binasını aklı getirmektedir. Kilise, halk arasında Protestan kilisesi diye anılmaktadır⁹⁰.

Protestan Kilisesi

1915'li yıllarda İdadi⁹¹, daha sonraki bir tarihte Askeri Hastahane⁹² olarak bir müddet kullanılan yapı, 1960'lı yıllarda da ilkokul olarak kullanılmış, 1964 yıllarında yıkılmıştır⁹³.

⁸⁷ Kilise binası Askerî Hastahane ve Namık Kemal Mektebi olarak kullanıldıktan sonra 1965 yılında yıkılmıştır. (Yusuf İlgar, "Afyonkarahisar'da Eğitim-Öğretim", *Afyonkarahisar Kütüğü*, II, Afyon 2001; s. 229).

⁸⁸ BOA., *İrâde Maarif*, nr. 4 (1327.Ca.12).

⁸⁹ BOA, DH-EUM 5. Şb dosya no: 37/47, lef: 34.

⁹⁰ Afyonkarahisar yazarlarından Osman Çizmeciler de hatıratında aynı adla anıldığını belirtmektedir. (Osman Çizmeciler, "Küçüklük Yıllarım ve Afyonkarahisar-1924, *Türkeli [Afyonkarahisar]*, 7.5.1977).

⁹¹ BOA, DH-EUM 5. Şb dosya no: 37/47, lef: 27.

Kilisenin çanı kulesinden sökülerek Kolorduya götürülmüş, burada Generalin makamına giren, nizamiye kapısının hemen arkasındaki direğe monte edilerek alarm çanı olarak kullanılmıştır⁹⁴.

3) Aşağı Kilise

Hakkında aydınlatıcı bir bilgi bulunamamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Aşağı Kilise'nin Cumhuriyet İlköğretim Okulu bahçesinde olan kilise olduğunu sanmaktayız. Osman Çizmeciler, 1924 yılına ait anılarında “*Meğer burası vakti ile kilise imiş. Sonradan aynı yere Cumhuriyet İlkokulu yaptırıldı*” ifadesiyle⁹⁵ kilisenin yerini belirlemektedir. Okulun güneyinde yer alan Zâviye Mahallesi ile sınır olan Nasârâ(Hıristiyan) Mahallesi⁹⁶ bulunması bu nakli kuvvetlendirmektedir. Mart 1637 tarihli bir mahkeme kaydında Ermeni Mahallesi'ndeki kilise diye bahis edilirken⁹⁷; 9 Ağustos 1874 tarihli bir mahkeme kaydında şehirde “*Yukarı ve Aşağı Kilise*” şeklinde iki kiliseden söz edilmektedir⁹⁸. Kanaatimize göre, bunlardan *Yukarı Kilise, Meryem Ana Kilisesi; Aşağı Kilise* de Günümüzdeki Cumhuriyet İlköğretim Okulu bahçesinde bulunan kilisedir. Bu kilise yıkıldıktan sonra *Protestan Kilisesi* işlerlik kazanmış olmalıdır.

Canbaba Mahallesi'nden Oranoğlu?(Avranoğlu?) Kırkor'un 9 Haziran 1905 tarihli ev arsasını, vakfederek, arsa gelirini *Sorop-Toros Kilisesi* yağ ve mumuna sarf olunmasını şart koşmuştur⁹⁹. Bu kilisenin yukarıda belirttiğimiz *Aşağı Kilise* adıyla anılan kilise olması muhtemeldir.

4) Ermenilerden ve Kilise Papazlarından Bazılarının Suiistimleri

Kilise papazlarından bazılarının huzuru kaçırmak için büyük çaba sarf ettikleri anlaşılmaktadır. İstanbul ve Kudüs Ermeni Patriği olan Rahib Ohan tarafından Karahisar-ı Sahib Meryem Ana Manastırlarının Murahhası (Piskoposu) olan Artun adlı rahibin kendi halinde olmadığı, işlerinde hilebaz olduğu Ordû-yı Hümâyûn'a bildirilmiş; bunun üzerine Artun görevden alınarak Karabet adlı rahibe aynı görev 7 Mayıs 1716 tarihinde beratla verilmiştir¹⁰⁰. İstanbul'dan Karahisar-ı Sahib nâibi ve sancak mütesellimi'ne

⁹² Haber[Afyonkarahisar], nr. 2785, (22.05.1947); Çizmeciler, a.g.m.

⁹³ Yusuf İlgar, İlkokulu birinci sınıfa giderken bu binada bir kaç ay okumuş, belirtilen yılda yeni yapılan binaya okul taşınmış, akabinde de köhne olan bina yıkılmıştır.

⁹⁴ Çizmeciler, a.g.m.

⁹⁵ Çizmeciler, a.g.m., *Türkelî [Afyonkarahisar]*, 5.5.1977.

⁹⁶ AŞS, nr. 538, vr. 54b/204.

⁹⁷ AŞS, nr. 503, vr. 74b/483.

⁹⁸ AŞS., nr. 603, s. 101/170.

⁹⁹ AŞS, nr. 636, 245/325.

¹⁰⁰ AŞS., nr. 551, vr. 99b/288.

Mayıs 1716 tarihli gelen yazıda ise, daha önce görevden alınan Ermeni Piskoposu Artun adlı papaz kendi halinde olmadığı, kendisine ortak olan bir başka zimmî ile insanlara zulmederek göç etmelerine sebep oldukları bildirilmiştir. Bu husus mahkeme tarafından da i'âm olunmuştur. Artun'un tekrar işbirlikçisi ile birlikte halkı kışkırtarak karışıklık çıkartmaya devam etmesi üzerine şehirden bir başka yer ikamet etmesi bildirilmiştir¹⁰¹.

Ermenilerden bazılarının içki içerek taşkınlık yaptıkları, kiliseyi de alet ettikleri görülmektedir. Bu bağlamdan olarak, şehirden Kalecik köyüne giderek, köyde su yakınındaki bir mağaraya parmaklık yapıp, içki içerek burası bizim kilisemizdir diyen kefere taifesinin bu hareketinin mani olunması için köy halkı tarafından 27 Ocak 1673 tarihinde talepte bulunulmuştur¹⁰².

B) Kilise Vakıfları ve Kiliselere Yapılan Bağışlar

Türklerde câmi, medrese, mektep vesair vakıfları gibi, Ermeniler de kilise ve mekteplerin ihtiyaçları için vakıf kurmuşlardır. Diğer taraftan Ermenilerin Afyonkarahisar'daki Türklerin kurdukları vakıflardan da istifade ettikleri görülmektedir. Ermenilerin kurdukları vakıflara geçmeden önce, Müslüman vakıflarından da kredi alarak istifade etmeleri ile Müslüman vakıflarına ait olan gayr-i menkulleri kiralamalarına birer örnek vererek Ermeni vakıflarına geçmek istiyoruz. 31 Ekim 1674 tarihli sicil kaydından anlaşıldığına göre, Musa Paşa Mektebi Vakfından Nasara, Tac-Ahmet, Kefere, Yukarıpazar ve Hisarönü mahallelerinde oturan yedi gayri Müslim Ermeni de 102 kuruş kredi almıştır¹⁰³.

Mecidiye Mahallesi'nden vefat eden Düymeciyan Heci Agop'un 6 Şubat 1907 tarihli terekesinde sahibi olduğu iki dükkan arsasının Yeni Câmi Vakfı'na ait olduğu görülmektedir¹⁰⁴.

Ermeni vakıflarının daha ziyade kilise ve mekteplerin ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanarak kurulduğu görülmektedir. Ayrıca mahalle vergisinin ödenmesi hususunda Nasârâ Mahallesi avârızı için para vakfedildiği de görülmektedir¹⁰⁵. Çalışmamızda daha ziyade kilise ve mekteplerin ihtiyaçları için yapılan vakıflar ele alınmıştır.

a) Kiliselere Yapılan Vakıflar

¹⁰¹ AŞS, nr. 551, vr. 101b/293.

¹⁰² AŞS, nr.517, vr. 113b/257.

¹⁰³ AŞS, nr. 514, 18b/89.

¹⁰⁴ AŞS, nr. 638, s. 61/107.

¹⁰⁵ Nasâra Mahallesi'nden Torosoğlu Avadik adlı Ermeni mahkemeye başvurarak "...mahalle-i hâne avârızı..." için 200 kuruş vakfettiğini belirterek, bundan sonra ölüncüye kadar avârızın bu paranın gelirinden karşılanması hususunu mahkemede 11 Haziran 1673 tarihinde kayıt altına aldırılmıştır.(AŞS, nr. 512, vr. 54b/304).

1) Ayvati Veledi Tima? Vakfı

Meryem Ana Kilisesi vakfı ile alakalı olarak tespit edebildiğimiz en eski tarihli vakıf Ayvati Veledi Tima? tarafından yapılandır. Vakıfla ilgili vakfiye bulunmamakla birlikte, mahkeme sicil kaydından anlaşıldığına göre Ayvati, Mayıs 1644 yılında Nasârâ Mahallesi'ndeki evini Meryem Ana Kilisesi'ne vakfetmiştir. Ancak o tarihten itibaren ne kiraya verilmiş, ne de tamir olmuş, âtil bir şekilde kalmıştır. Vakfın Mütevellisi, harabe halde olan evi tamir ettirmek üzere mahkemeye talepte bulunmuştur. Mahkeme Nasârâ mahallesinde zimmîler arasında yaptığı inceleme sonucunda mütevellinin isteğine Ağustos 1668 tarihinde izin vermiştir¹⁰⁶.

2) Altıparmakolu Avadis veledi Mosis Vakfı

Hacı Murat Mahallesi'nden Altıparmakolu Avadis veledi Mosis mahkemede kuracağı vakfa müteveli tayin ettiği Ermeni Kethüdâsı Malkon veledi Hacator huzurunda ve şahitler nezaretinde aynı mahalledeki evini 6 Temmuz 1894 tarihinde vakfetmiştir. Vakfiyede evin bir başka şahsa satılarak elde edilen paranın şehirdeki Ermeni Kilisesi Vakfı'nın sermayesi üzerine ilave olunması şart koşulmuştur¹⁰⁷. Ancak daha sonra vâkıfın oğullarından Ancak Agop mahkemeye başvurarak babasının vakfı yaptığı sırada çok yaşlı olduğunu, ne konuştuğunu bilmediğini ve vakıftan vazgeçtiğini beyan ederek kilise cemiyeti huzurunda evin kendi hakları olduğunu iddia etmiştir. Yapılan tahkikatta ve kilise cemiyetine sorulduğunda haksız olduğu anlaşılmış, sonu olarak olaya tekrar müdahale etmemesi için 4 Mart 1899 tarihinde ikaz edilmiştir¹⁰⁸.

3) Oranoğlu?(Avranoğlu?) Kirkor veledi Ohannes Vakfı

Canbaba Mahallesi'nden Oranoğlu?(Avranoğlu?) Kirkor veledi Ohannes şer'î mahkemede yedi Ermeni şahit huzuruyla, kuracağı vakfa Hacı Murat Mahallesi'nden Avakyan Papaz Mamire Efendiyi müteveli tayin ederek aynı mahalledeki Hakkı Efendi Medresesi ile komşu olan, daha önce çıkan bir yangında yanan, kilise vakfı hamam arsası ile komşu olan evinin arsasını, 29 Haziran 1905 tarihinde vakfederek şöyle şart koşturmuş: Arsa müteveli tarafından kiraya verilecek elde edilen geliri Sorop-Toros Kilisesi yağ ve mumuna sarf olunacaktır¹⁰⁹.

4) Vâkıfı bilinmeyen Kilise Vakıfları

¹⁰⁶ AŞS, nr. 510, vr. 26b/169. Aralık 1668 tarihli bir mahkeme kaydında belirtildiğine göre, Nasârâ Mahallesi'nde Kilise vakfına ait ev bulunmaktadır (AŞS, nr. 510, vr. 34a/22).

¹⁰⁷ AŞS., nr. 624, vr. 27b/87.

¹⁰⁸ AŞS., nr. 626, vr. 31a/87; nr. 629, s. 86/118.

¹⁰⁹ AŞS, nr. 636, 245/325.

Afyonkarahisar'daki kiliseler ait vakıflar *Yukarı Aşağı Kilise Vakfı*, *Kilise Vakfı* adlarıyla anılmaktadır.

Kilise vakfına ait gayr-ı menkul olarak tespit edilen eski tarihli kayıt Mayıs 1740 yılına ait olup, Eski Kuyumcular Çarşısı'nda kiliseye ait olarak bir dükkan bulunmaktadır¹¹⁰. Şehirde Köprübaşı mevkiinde¹¹¹, Yemenciler ve Yemişçiler içinde Kilise Vakfı'na ait birer dükkanı¹¹² ile Yukarı Bedestende bir dolap¹¹³, Taşhan'da bir oda¹¹⁴ olduğu görülmektedir.

Kiliselere ait olarak para vakfının oluştuğu, bu paranın da işletilmek üzere belirli kişilere verildiği anlaşılmaktadır. Zâviye Mahallesi'nden vefat eden Topaloğlu Terzi Heci Ohannes veledi Agop'un 6 Aralık 1847 tarihli terekesinde ölen kişinin Aşağı Kilise Vakfı'na 600 kuruş borcu olduğu belirtilmektedir. Para vakfın mütevellisi Otan oğlu Estafen'e verilmek üzere kayıt olunmuştur¹¹⁵. Bu hususla alakalı olarak başka örnekler de görülmüştür. Bu bağlamdan olarak, Tac-Ahmet Mahallesi'nden vefat eden Tüfekçi Kirkor veledi Estaban'ın 9 Mart 1865 tarihli terekesinden anlaşıldığına göre, Kirkor Aşağı Kilise Vakfı'ndan işletmek üzere para almış, bu sebeple kilise vakfı mütevellisi Heci Sarraf Heci Agop'a verilmek üzere, terekesinde 1500 kuruş tahsis edilmiş para bulunmaktadır¹¹⁶. Ermenilerin ağırlıklı olarak oturduğu Hıristiyan Mahallesi'nden vefat eden Taşçı Serkiz veledi Obsek'in 3 Ocak 1866 tarihli terekesinde de “*Kilise Vakfı Mütevellisi*” Heci Kigork'a 150 kuruş borcu bulunduğu görülmektedir¹¹⁷. 11 Şubat 1872 tarihli bir başka terekede de Canbaba Mahallesi'nden Ermeni Agop'un Aşağı Kilise Vakfı'na olan 650 kuruş borcunun kilise mütevellisi Kel Agopoğlu Karabet'e verilmesi kayıt olunmuştur¹¹⁸. Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi kiliselerinde vakıfları arasında para vakıfları da yer almaktadır.

Kilise vakıfları içerisinde halk arasında Gavur Hamamı diye anılan Hacı Murat Mahallesi'ndeki Millet Hamamı¹¹⁹ da bulunmaktadır. Hamamın

¹¹⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Eski Kayıtlar Arşivi (VGMA.), *Vakfiye Defteri*, nr. 733, s. 31/16.

¹¹¹ VGMA, *Defter*, nr. 608/2, s. 144, sıra: 122.

¹¹² AŞS., nr. 555, vr. 26b/68; VGMA, *Defter*, nr. 610, s. 63/87.

¹¹³ AŞS., nr. 558; vr. 7b/8.

¹¹⁴ *İkaz* [Afyonkarahisar], nr. 470-71, 18 Recep 343 12 Şubat 134, s. 2.

¹¹⁵ AŞS., nr. 578/, vr. 43b/123.

¹¹⁶ AŞS., nr. AŞS., nr. 590, vr. 5a/12.

¹¹⁷ AŞS., nr. AŞS., nr. 594, 15b/45.

¹¹⁸ AŞS., nr. 601, s. 116/164.

¹¹⁹ Hamam 12 Şubat 1925 tarihinde Milli Emlak Müdüriyeti tarafından diğer Ermeni gayr-i menkulleriyle birlikte satışı için ilan verilmiştir. (*İkaz* [Afyonkarahisar], nr. 470-71, 18 Recep 343 12 Şubat 1341, s. 2). Millet Hamamı'nın Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki durumu hakkında bkz.: Sadık Sarısamam, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Afyonkarahisar'da Sosyal hayat (Nüfus,

ne zaman ve kim tarafından yapıldığı; kim tarafından kiliseye vakfedildiği bilinmemektedir. 1902 yılında hamam çevresinde çıkan büyük yangında Gavur hamamının da hasar gördüğü muhtemeldir. Sonraki bir yıla ait olan bir kayıt, bu hususa açıklık getirmektedir. 29 Haziran 1905 tarihli Oranoğlu?(Avranoğlu?) Kirkor veledi Ohannes Vakfiyesi'nde Canbaba Mahallesi'nde Hakkı Efendi Medresesi ile komşu olan, daha önce çıkan bir yangında yanan, kilise vakfı hamam arsasından bahsedilmektedir¹²⁰. Yangında büyük hasar görerek arsa haline gelen hamamın daha sonraki bir tarihte yeniden yapıldığı anlaşılır. Nitekim, hamamın kadınlar kısmı, soyunmalık girişindeki kemer kilit taşında, Latin harflerle “1911” tarihi yazılıdır¹²¹. Bu tarih, soyunmalığın inşa tarihi olmalıdır. Arkeolog Ahmet İlaşlı hamamın muhtemelen XVIII. Yüzyılda yapılmış olabileceğini söylemektedir¹²².

26 Ekim 1702 tarihli bir mahkeme kaydında yer aldığına göre, Nasârâ Mahallesi'nde Kilise Tımarlığı bulunmaktadır. Ancak bu yerlerin hangi kiliseye ait olduğu bilinmemektedir¹²³.

5) İsâyî Vakfı

Mayıs 1685 tarihli mahkeme kaydında Nasârâ Mahallesi'nden İsâyî adlı kişi vefatından önce *Ser-gerdan*¹²⁴ yakasının *Nazargâh* yakınındaki mülkünü vakfettiği belirtilmektedir¹²⁵. Ancak vakfın nerelere şart koşulduğu tespit edilememiştir.

b) Vasiyet ile Yapılan Bağışlar

1) Otanoğlu Heci Toros Bağışı

Ardıç Mahallesi'nde ikamet eden tüccardan Otanoğlu Heci Toros'un 29 Mayıs 1857 tarihli terekesinde 22.000 kuruş Yukarı Kilise fukarasına, 280 kuruş Aşağı Kilise ile tekrar Yukarı Kilise fukarasına verilmesi için vasiyette bulunmuş; bu husus varislerinin ikrarı ile mahkeme defterine yazılmıştır¹²⁶.

Su, Temizlik ve Aydınlatma”, VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu 18-20 Nisan 2005 Afyonkarahisar adlı tebliğ.

¹²⁰ AŞS, nr. 636, 245/325.

¹²¹ Afyonkarahisar Arkeoloji Müze Müdürlüğü'ndeki “Millet (Gavur)Hamamı” adlı 03.00.0/1.0 nolu ve 15.09.1980 tarihli envanter kaydı.

¹²² Ahmet İlaşlı, (1952), 08.06.2005.

¹²³ AŞS, nr. 538, vr. 76b/298.

¹²⁴ XVI. Yüzyılda, şehir merkezinde “Ser-gerdan” adlı bir mezar bulunmaktadır. (Yusuf İlgar, “Afyonkarahisar’da Mezarlıklar ve Türbeler”, Afyonkarahisar Kütüğü, I, Afyon 2001, s. 349).

¹²⁵ AŞS, nr. 554, vr. 23b/146.

¹²⁶ AŞS., nr. 583, vr. 47b/202.

2) Mertan oğlu Heci Agop Bağı

Yukarıda Mektep Vakıfları'nda da değinildiği gibi, Mertan oğlu Heci Agop'un Yukarı ve Aşağı Kilise ve Mektep vakıflarına 12.000 kuruş verilmesini vasiyet ettiği, tereke kaydında yer almış, bu husus vakıf mütevellisi Menoş oğlu Heci Ohannes iddiasıyla sabit olarak 7 Eylül 1874 tarihli mahkeme siciline kayıt olunmuştur¹²⁷.

3)Hobcakoğlu Heci Artin Bağı

Hobcakoğlu Heci Artin'in, daha önce Mektep Vakıfları'nda da belirtildiği gibi, 13 Ağustos 1874 tarihli terekesinden, Yukarı Aşağı kilise ve mektep vakıflarına mağaza kirasından dolayı 13.750 kuruş borcu olduğu, bu paranın vakfın mütevellisi Soropoğlu Artin veledi Karabet'e verildiği, ve belirtilen vakıflara 1.000 kuruş verilmek üzere vasiyet ettiği anlaşılmaktadır¹²⁸.

C) Kilise Cemiyeti Reisleri

Kiliselerin “*Kilise Cemiyeti*” adıyla anılan bir cemiyetleri olduğu görülmektedir. Bu cemiyetin başkanlığını papazların yaptığı anlaşılmaktadır. Cemiyetin XX. Yüzyıl başlarına ait olan görevlileri aşağıya çıkarılmıştır.¹²⁹

Adı	Görevli olduğu tarih
Körükciyan Nazret Ağa (Reis), Pilancıyan Agop (katip)	1902
Ohannes veled-i Nikogos vâiz (Reisi Vekili)	1910
Çörçelyan Heci Kalost veled-i Kigork vâiz	1910
Körükciyan Heci Estaban veledi Mıgırdıç (Reis)	1911
Agop Branaryan?(Reyban?) (Protestan Cemaati Reis-i rûhanisi) ¹³⁰	?

D) Müslüman Olan Ermeniler

Muhtelif zamanlarda bazı Ermenilerin Hristiyanlıktan İslâm'a geçişleri Karahisar-ı Sahib Şer'î Mahkeme kayıtlarına geçerek tescil edilmiştir. İslâm'a geçen kişiler “Abdullah” (Allah'ın kulu) adı ile genelde Türk-İslâm adını almışlardır.

¹²⁷ AŞS., nr. 603, s. 101/170.

¹²⁸ AŞS., nr. 603, s. 98/167.

¹²⁹ AŞS., nr. 632, s. 208/289; nr. 641, s. 419/840; s., 421/841, nr. 642, s. 246/286.

¹³⁰ BOA., Şûrâ-yı Devlet, 1578/18. Arşiv çalışmamızda görevliler tarafından belgenin çürük olduğu bildirilmesinden dolayı aslına bakılamamıştır.

Nasara Mahallesi'nden Kirkor adlı kişi, 9 Nisan 1688 tarihinde İslam dinini şahitler huzurunda kabul ederek Halil ismini almıştır¹³¹.

Karakatip Mahallesi'nden de bir Ermeni hanım Müslüman olarak, Abdullah kızı Meryem adını almış, İslâm'a girişi Şubat 1732 tarihinde mahkemece tescil edilmiştir¹³².

20 Nisan 1747 tarihinde Nasârâ Mahallesi'nden bir zımmî Müslüman olmuş, mahkeme kaydına islâm'a girdiği kayıt olmuştur¹³³.

Ermenilerden Malkon kızı Sünbül adlı bir hanımın Müslüman olarak Nazife adını aldığı 6 Ocak 1823 tarihli mahkeme kaydı ile tescil edilmiştir¹³⁴.

E) Ermeni Terekelerinde Görülen Dinî Unsurlar

a) Seccadeler

İncelemiş olduğumuz yaklaşık yüz terekenin %17'sinde çeşitli sayılarda, yeni, eski, çok çok eski seccadeler ile muhtelif tesbihlere rast gelinmiştir. Bu husus Ermenilerin; Müslümanlarla oturup kalktıklarını veyahut Müslüman oldukları fikrini getirmektedir. Terekesinde seccade ve tesbih olan kişilerden örnekler aşağıya çıkarılmışlardır.¹³⁵

Adı	Mahallesi	Tereke tarihi	Terekede bulunan seccadeler
Serkiz veledi Serkiz	Nasârâ	1761	İki adet seccade, kehribar tesbih
Ohannesi veledi Atamak	Canbaba	1813	1 adet Köhne seccade
Papazoğlu İplikçi Karabet	Doğancı	1846	Bir adet müstamel, bir adet köhne seccade
Papaz oğlu Mıgırdıç veledi Nersis veledi Ohannes	Mecidiye	1873	beş adet kullanılmış seccâde
Martabanoğlu Heci Agop veledi Estaban	Hacı Murat	1874	iki adet seccade

¹³¹ AŞS, nr. 519, vr. 120a/650-3.

¹³² AŞS, nr. 528, vr. 10b/51.

¹³³ AŞS, nr. 544, 2a/8-2.

¹³⁴ AŞS, nr. 562, vr. 72b/201.

¹³⁵ AŞS, nr. nr. 549, 4a/5; nr. 570, vr. 25a/117; nr. 595, vr. 69a/25; nr. 601, s. 116/164; nr. 602, s. 187/269, s. 234/337, 338; nr. 603, s. 45/72, s. 101/170; nr. 628, s. 121/143; nr. 636, s. 106/147; s. 109/149; s. 313/383; nr. 639, s. 103/ , s. 181/214; nr. 640, s. 183/286; nr. 645, s. 148/244.

Manoş oğlu Heci Marat	Canbaba	1868	üç adet seccade
Balgamoğlu Heci Kikork	Kadına	1903	bir adet müstamel seccade, bir adet seccade, üç adet müstamel seccade, iki adet seccade, üç adet tesbih
Tokathioğlu Hacı Ohannes	Gül	1898	ona yakın kullanılmış ve yeni seccade
Ağraban Artin veledi Asador	Hacı Nureddin	1904	3 adet müstamel mak'ad seccade, 1 adet halı seccade, 3 adet köhne seccade, 1 adet zili seccade, 1 adet küçük eski seccade
Avakoğlu Heci Ohannes	Hacı Arap	1904	3 adet müstamel seccade, 1 adet zili seccade, 1 adet halı seccade, 1 adet köhne seccade
Terzibaşoğlu Avadis veledi Mardiros	Kubbeli	1908	2 adet müstamel, 4 adet yeni halı seccâde
Makaroğlu Abraham veledi Heci Kazer	Kırklar Makamı	1908	bir adet müstamel halı seccade
Heci Kigokiyân Heci Karnik veledi Heci Mıgırdıç	Molla Bahşi	1909	2 adet yeni halı seccâde, 1 adet yine halı seccade, 2 adet müstamel seccâde, 1 adet seccâde
AvadikyanTakor Efendi	Sorop-Toros	1913	üç adet halı seccâde

b) Tevrat ve İnciller

İncelediğimiz yüze yakın Ermeni terekese içerisinde üç ailede İncil ve Tevrat'a rast gelinmiştir:¹³⁶

Adı	Mahallesi	Tereke tarihi	Kutsal kitabın adı
Mukbil	Ardıç	1753	bir adet İncil
Hacı Ohannes kızı Şehnaz	Sorop-Toros	1900	bir adet basma Tevrat
Andonoğlu Heci Karabet	Sorop-Toros	1910	iki adet İncil

¹³⁶ AŞS, nr. 546, vr. vr. 18a/76; nr. 631, s. 203/603; nr. 641, s. 432/415.

F) Ermeni Mezarlığı

Afyonkarahisar Ermenilerine ait Mezarlık yaklaşık olarak Ambar yolunun Yeşil yol ile kesiştiği yerden Gedik Ahmet Paşa Kütüphanesi hizasına kadar olan bir mesafeyi kaplıyordu. Halk arasında bu mezarlığa *Gavurlar Sini* denilmekteydi. 1914 tarihli şehir imar haritasında mezarlık gösterilmiştir¹³⁷.

SONUÇ:

Osmanlı döneminde Afyonkarahisar'daki Ermenilerin özgür bir şekilde şehrin muhtelif mahallelerinde Türklerle birlikte yaşadıkları görülmektedir. Türklerdeki, çok çeşitli sosyal hakkın; yani okuma, ibadet etme, vakıf kurma gibi haklar Ermenilerde de bulunmaktadır. Bu hakların icra edilmesi için şehirde muhtelif Ermeni mektepleriyle kiliseler bulunmakta idi.

EK:

Şehirde olan Ermenilerin XVII-XX. Yüzyıllarına ait olarak genelde Türklerle oturdukları mahallelerin dağılımı:¹³⁸

1635-1652 ¹³⁹	1653-1700 ¹⁴⁰	1701-1750 ¹⁴¹	1751-1800 ¹⁴²	1801-1850 ¹⁴³	1851-1870 ¹⁴⁴	1871-1900 ¹⁴⁵	1901-1918 ¹⁴⁶
Ermeni	Ermeni						
Mektep							
Zindan							
	Zımmî						
				Reâyâ			
					Hıristiyan*		
					Akmescit		
					Marulcu		
						Tahtalı	
						Küp	
Nasârâ	Nasârâ	Nasârâ	Nasârâ	Nasârâ	Nasârâ*		
Zâviye	Zâviye	Zâviye		Zâviye	Zâviye*	Zâviye	
Ardıç	Ardıç	-	Ardıç	Ardıç	Ardıç*		Ardıç
Doğancı	Doğancı	Doğancı	Doğancı	Doğancı	Doğancı*		
Kara Katip	Kara Katip	Kara Katip	Kara Katip	Kara Katip	Kara Katip		

¹³⁷ Afyonkarahisar şehir merkezindeki semtleri, mezarlıkları ve sair yerleri gösteren 1914 (R. 1330) tarihli ve 1/2500 ölçekli harita.

¹³⁸ Yıldız (*) işaretli olan mahalleler Ermenilerin çoğunlukta oturdukları yerlerdir.

¹³⁹ AŞS, nr. 497-504.

¹⁴⁰ AŞS, nr. 505-516, 518-521-524-525.

¹⁴¹ AŞS, nr. 527-530, 533, 538, 541, 543, 545, 547.

¹⁴² AŞS, nr. 546, 548-553.

¹⁴³ AŞS, nr. 560-566, 573-579.

¹⁴⁴ AŞS, nr. 581-583, 585, 586, 588, 591, 592, 596, 598, 599.

¹⁴⁵ AŞS, nr. 601-603, 623-632.

¹⁴⁶ AŞS, nr. 633, 635-645, 648, 649, 652.

	Hisar Önü			Hisar Önü	Hisar Önü	Hisar Önü	
	Câmi-i Kebîr	Câmi-i Kebîr	Câmi-i Kebîr	Câmi-i Kebîr	Câmi-i Kebîr	-	Câmi-i Kebîr
	Çavuşbaş	Çavuşbaş		Çavuşbaş	-	-	-
	Kubbeli					Kubbeli	Kubbeli
		Tâc-Ahmed		Tâc-Ahmed	Tâc-Ahmed	Tâc-Ahmed	
			Yukarı Pazar	Yukarı Pazar	Yukarı Pazar	-	-
				Bedrik	-	-	Bedrik
					Molla Bahşi	-	Molla Bahşi
						Heci Dâvid	Heci Dâvid
						Gül	Gül*
						Sorop-toros	Sorop-toros*
						Kırklar Makamı	Kırklar Makamı
						Hacı Arap	Hacı Arap*
						Hacı Nureddin	Hacı Nureddin
						Mecidiye	Mecidiye*
						Hacı Murat	Hacı Murat
						Kadınana	Kadınana*
						Gün-batı	Gün-batı
						Canbaba	Canbaba*
						İğneci	İğneci*
						Deve Dede	Deve Dede